

Actas del
IX Congreso Internacional
de la Asociación Hispánica
de Literatura Medieval

(A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)

II

2005

Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica
de Literatura Medieval, 2005.

© Carmen Parrilla
© Mercedes Pampín
© Toxosoutos, S.L.

Primera edición, agosto 2005

© Toxosoutos, S.L.
Chan de Maroñas, 2
Obre - 15217 Noia (A Coruña)
Tfno.: 981 823855
Fax.: 981 821690
Correo electrónico: editorial@toxosoutos.com
Local en la red: www.toxosoutos.com

I.S.B.N. obra conjunta: 84-96259-72-2
I.S.B.N. volumen: 84-96259-74-9
Depósito legal: C-2072-2005

Impreso por Gráficas Sementeira, S.A. - Noia
Reservados todos los derechos

Dos nous testimonis de les *Històries troianes* traducció de Jaume Conesa

Francisco Crosas López

Universitat de Navarra

Joan M. Perujo Melgar

Universitat d'Alacant

Les Històries troianes (o *Lo troyà*) és el nom amb el qual fou batejada la primera versió a una llengua romànica peninsular de la *Historia destructionis Troiae* del jutge sicilià Guido delle Colonne. Aquesta traducció catalana, elaborada entre el 1367 i el 1374 per Jaume Conesa, protonotari del rei Pere el Cerimoniós, constitueix una fita fonamental tant per a la història de la llengua i la literatura catalanes, com des del vessant d'estudi de les traduccions medievals. Recordem, en aquest sentit, que la versió de Conesa és precedida d'una nota preliminar del traductor, considerada com una de les primeres reflexions sobre la traducció en l'àmbit hispànic medieval.¹

Fins aquests moments teníem constatada l'existència de set còpies manuscrites amb la traducció catalana de Conesa: els manuscrits 1.523 i 10.215 de la Biblioteca Nacional de Madrid, el còdex B102-V3-5 de la Biblioteca Bartomeu March de Palma de

¹ Cfr. Julio César Santoyo, "La reflexión traductora en la Edad Media: hitos y clásicos del ámbito románico", en *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*, ed. de Juan Paredes y Eva Muñoz, Universidad de Granada, Granada, 1999, p. 30. Sobre la labor de Conesa com a traductor vid. Joan M. Perujo, "Axi com plom en esguart de fin aur: procediments traductològics de Jaume Conesa", en *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, III, ed. de Santiago Fortuño i Tomàs Martínez, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 1999, pp. 169-179; i Joan M. Perujo, "Jaume Conesa: afanys i paranys d'un traductor", en *Atti del VII Congresso Internazionale di Studi dell'Associazione Italiana di Studi Catalani. Napoli, Paesi Catalani, Europa. Momenti di cultura catalana in un millennio. Arte, letteratura, lingua e storia (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, (en prensa).

Mallorca, els manuscrits 275 i 227 de la Biblioteca de Catalunya, el manuscrit 869 de la Biblioteca Universitària de València i el còdex 12 de l'Arxiu Capítular de Barcelona. Coneixem, a més a més, uns fragments en pergamí conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (carpeta núm. 13), els quals contenen alguns passatges dels llibres XXX, XXXI i XXXII que ofereixen lliçons bastant allunyades de les que trobem en la resta de documents. Aportem ara la notícia de l'aparició de dos nous testimonis (un altre còdex quasi complet i dos bifolis amb passatges dels llibres IV i V), que mirarem d'integrar en l'*stemma codicum* que vam proposar en l'anterior congrés de l'AHLM.²

1. Manuscrit 135/ms/2 (Biblioteca del Monestir de Santa Maria de la Vid)

L'erudit i bibliòfil barceloní Ramon Miquel i Planas fou el curador de l'única edició moderna existent fins ara de les *Històries troianes*.³ En la introducció, Miquel i Planas descriu tots els testimonis del text de Conesa coneguts a principis de la passada centúria –tots els esmentats en el paràgraf anterior, llevat dels fragments en pergamí– i adverteix que hi ha un manuscrit –manuscrit Z (desaparegut)– que no ha pogut veure, però que descriu seguint una nota bibliogràfica de Manuel de Bofarull, antic director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁴ Per a la descripció Mi-

² Cfr. Joan M. Perujo, "Prolegòmens per a una edició crítica de la traducció catalana de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne", en *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 de septiembre de 1999)*, II, ed. de Margarita Freixas i Silvia Iriso, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria-Año Jubilar Lebaniego-Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santander, 2000, pp. 1469-1486. Aquest treball anterior conté també les referències corresponents als altres testimonis ja coneguts.

³ *Les històries troyanes de Guiu de Columpnes traduïdes al català en el XIV^{en} segle per en Jacme Conesa y ara per primera volta publicades*, ed. de Ramon Miquel i Planas, L'Avenç (Biblioteca Catalana), Barcelona, 1916. Sobre els mèrits i les limitacions d'aquesta edició, cfr. Perujo, "Prolegòmens".

⁴ "Se tractava, segons sembla, d'un còdex escrit en el segle XIV, emperò ab les fulles del començament suplertes en el XV. En la primera pàgina del text compareixia repetit l'escut nobiliari dels Montcada, indicant que el llibre, en l'època en que fou completat el seu començament, pertanyia a l'esmentada família. Escrit a dues columnes, en fulls de pergamí y de paper interpolats, de 28 x 20 cm. de grandària, constava, pel temps del senyor Bofarull, de

quel i Planas sembla haver emprat també una notícia de Bernardo Sanvisenti —que no va veure el manuscrit i que sembla seguir també Bofarull—, en la qual el crític italià diu que en aquell moment (1902) el manuscrit pertanyia a la Casa de Foixà.⁵ L'escrit de Bofarull, però, resta introbable i sense identificar.

Lluís Nicolau d'Olwer situava el còdex a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (en el dipòsit del marquès de la Manresana).⁶ Tanmateix, segons ens ha informat el personal de l'Arxiu, el manuscrit Z, efectivament, va estar durant un temps a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, amb altres documents del marquès de la Manresana i de Barberà, sembla que per a estudi particular de Francesc de Bofarull (fill de Manuel de Bofarull i també director de l'Arxiu), encara que aquest còdex mai no ha format part de les col·leccions pròpies de l'Arxiu. De fet, ja no hi era quan Miquel i Planas preparava la seua edició —segons indicava ell mateix en la introducció citada— i des d'ençà no n'havíem tingut cap altra notícia.

Així, doncs, podem afirmar que, si més no durant cent anys, els estudiosos de la matèria troiana d'època medieval van donar per perdut el còdex amb el testimoni Z de Conesa.⁷ Aquest manuscrit, però, no s'havia perdut, ni estava especialment amagat; tan sols havia *eixit* dels circuits dels crítics i va romandre oblidat fins fa un any (setembre de 2000), quan vam identificar el còdex *desaparegut* amb el manuscrit 135/ms/2 de la biblioteca del mo-

203 folis, emperò era de notar l'ausència dels folis 196 y 197 y la d'unes quantes fulles del final del còdex, per lo qual restava incomplet el text del mateix. Aquest acabava ab els mots: 'lurs paraules trobades que no...', corresponents a la línia 10327 de la nostra edició impresa', Miquel i Planas, *op. cit.*, p. xxvii.

⁵ Cfr. el monumental *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla Letteratura Spagnuola*, Ulrico Hoepli, Milà, 1902, esp. "Appendice I. La versione catalana de 'de Bello Trojano'", pp. 389-394.

⁶ Cfr. Lluís Nicolau d'Olwer, "Apunts sobre l'influència italiana en la prosa catalana (Bernat Metge-F. Alegre)", *Estudis Universitaris Catalans*, 5 (1908), pp. 171-172.

⁷ Cfr. *Bibliography of Old Catalan Texts*, compil. Beatrice J. Concheff, Madison Books, Lanham, 1985, p. 57; i *Bibliografía de textos catalans antics* = BITECA, ed. de Vicenç Beltran, Gemma Avenzoa i C. J. Concheff, *Archivo Digitalizado de Manuscritos y Textos Españoles* (ADMYTE Micronet), Fundación V Centenario-Biblioteca Nacional, Madrid, 1994 (també en <http://sunsite.Berkeley.EDU/Philobiblon>).

nestir de Santa María de la Vid (Burgos),⁸ fundació premonstratesa desamortitzada i en mans de l'orde de Sant Agustí des dels anys seixanta del segle XIX.

El còdex de La Vid ha estat excel·lentment restaurat i relligat pels agustins (sembla que al Vaticà), respectant l'estructura dels quaderns, i presenta un estat de conservació òptim.⁹ L'acompanya un petit full de paper, modern, col·locat entre la coberta i els fulls de guarda, en el qual es llegeix: “Guido de Columna, *Chronica troyana* circa 1370”. El primer full comença amb les paraules de la introducció de Conesa a la seua versió (“A instància e pregàries de un noble hom...”), que segueixen una lletra capital bastant decorada; acaba en el f. 205^v amb els mots “lurs paraules trobades que no”, tal com indicava Miquel i Planas en la descripció citada. En el marge inferior del primer foli apareix, duplicat, l'escut dels Moncada, envoltat d'una mena de petits estels.¹⁰ Tots els fulls més antics mostren calderons en roig i algunes lletres capitals en roig i blau (la primera en f. 7rb).

La caixa d'escriptura —a doble columna— és de 50 x 170 mm aproximadament, amb un espai de 18 mm entre columnes (mesures preses en el full de pergamí 106). Les línies de caixa —entre 22 i 26 per columna— semblen traçades amb llapis de plom. Alguns passatges apareixen assenyalats per “mans” marginals (per exemple, en f. 9vb, 11va, 14vb, 133vb, 134va, 137vb, etc.) i d'altres, per una mena de subratllat vertical encapçalat per tres punts en forma de triangle, normalment marcant sentències, refranys o episodis significatius.¹¹ Com és habitual en alguns dels

⁸ Cfr. Francisco Crosas, “El testimonio *perdido* de Jaime Conesa y sus *Historias troianas*”, *Signo*, 8 (2001), pp. 295-299. Devem la notícia de la localització del còdex al professor Fernando González Ollé, que el va veure durant una visita turística al monestir.

⁹ Hem d'agrair als pares agustins l'hospitalitat rebuda al monestir de Santa María de la Vid i, especialment, al pare Antonio Montes Cueto i al pare José Serafín de la Hoz, les facilitats per a consultar el còdex, com també les informacions sobre la biblioteca del cenobi.

¹⁰ Aquest full és precedit d'un f. 0, que serveix de full de guarda, amb diverses proves *calami*: “Dum sedes in mensa primo de paupere pensa” (recto) i “Historia griega i particularmente de la guerra de Troya” (verso).

¹¹ Per exemple, “car no és cosa maravellosa ni novella que'l vencedor moltes vegades és sobrat per lo vençut” (f. 47va); “segons la paraula del savi, ço que a tots tocha per tots deu és-

altres testimonis o del mateix text llatí, conté també algunes gloses en els marges, que solen ser síntesi de continguts per a marcar passatges corresponents a la mort d'algun personatge important. Així, en el f. 145rb hi ha una glossa en roig en el marge dret (“Ací morí Hèctor per man d’Achil·les”), una altra en el marge superior del f. 170ra (“La mort de Tròyl”) i una tercera en el marge dret (tallat) del f. 173rb (“Ací morí Ach[...]”).

El còdex ha estat numerat dues vegades. La numeració antiga és en xifres romanes (marge inferior dret). Segons la moderna —que seguim—, a llapis i en xifres aràbigues (marge superior dret), hi ha 205 folis. En realitat, però, hi ha una tercera foliació antiga també en xifres romanes que corrigeix l’*error* que presenta el full 22^r, amb un XXI en el marge inferior dret i un XXII en el centre de la plana i sobre el text. En el foli 31, però, aquesta tercera foliació correctora també *s’equivoca* i ambdues numeracions romanes ofereixen XXX. En realitat no hi ha cap error per part del primer copista. Tant el foli 22 com el 31 van precedits de fulls copiats posteriorment per una mà més moderna i que supleixen dues llacunes. En ambdós casos els pedaços han provocat, amb la foliació moderna, els *errors*, ja que els fragments copiats ocupen un full més que en la còpia antiga.

La major part del manuscrit és del segle XIV. Conté, com ja indicava Miquel i Planes, fulls de paper i de pergamí interpolats. Com en altres còdexs medievals de certa qualitat material, els quaderns van protegits per fulls de pergamí. El còdex de La Vid està compost per quaderns de bifoli de pergamí + 6 bifolis de paper + bifoli de pergamí (quaderns de 16 fulls). Els fulls 16, 33,¹²

ser 0approvat” (f. 53rb); “car venjança ab l’espasa deu ésser demandada” (f. 66va). Sobre la reutilització d’aquest tipus de sentències, cfr. Josep Guia i Maria Conca, “Manlleus fraseològics i altres intertextualitzacions de les *Històries troianes* al *Tirant lo Blanc*”, en *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo. Atti del VI Congresso (III Internazionale) dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Cagliari 11-15 ottobre 1995)*, I, ed. de Paolo Maninchedda, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliari, Càller, 1998, pp. 182-200.

¹² Correspondria al 32^v, però l’esmentada inclusió d’un full altera la numeració i la composició del quadern. En el marge dret de f. 25^r també hi ha reclam, amb filacteri de braç i el mot “victòria”, paraula amb què s’inicia f. 25ra.

49, 65, 81, 97, 113, 129, 145, 161, 177, 193 i 205 mostren en el verso diferents reclams de quadern.¹³ És a dir, hi ha dotze quaderns regulars (el segon quadern amb un foli supernumerari) i un darrer quadern irregular, en el qual manca un bifoli de paper i no s'ha emprat el segon bifoli de pergamí.

En la confecció, tal com es conserva avui, s'han emprat quatre papers diferents. El paper de les parts més antigues mostra dues filigranes. La més freqüent, una fruita amb dues fulles, és semblant –però no idèntica– a la 7359 (Pàdua, 1377), la 7373 (Siena, 1335-1341) i la 7374 (Florència, 1345-1354) del repertori de Briquet. Cap al final del manuscrit –com es pot veure en els fulls 189-192, 197, 201, 203 i 204– es veu la filigrana de corn de caça, semblant a la 7658 (Lucca, 1372-1374) de Briquet. Els fulls que omplien les llacunes, copiats posteriorment, tenen la roda dentada; les més semblants del mateix repertori són la 13300 (Ginebra, 1443) i la 13301 (Avinyó, 1447). Hi ha un quart tipus de paper, que identifiquem solament en el full 24, que mostra un carro de dues rodes, que no trobem en Briquet.¹⁴

La major part del manuscrit ha estat copiada per una mateixa mà, la més antiga, del segle XIV, que fa servir lletra gòtica librària. L'observació dels erudits de començament del segle XX segons la qual els dos primers fulls –ambdós en pergamí– són un afegit del s. XV és errada.¹⁵ Sí que ho són, però, els fulls 2-4, 18-21 i el 30, escrits en lletra cursiva per una mà clarament posterior. Una tercera mà copia el full 24 (XXIII antic), segurament posterior a la primera lletra i anterior a la cursiva del segle XV. Cal afegir-hi encara una quarta mà, autora de la glossa que parafraseja de manera sintètica el passatge sobre els orígens de la idolatria del foli 72^r; la glossa, escrita amb tinta més negra i lletra di-

¹³ Filacteris agafats per mà (16^v, 97^v i 205^v), braç (25^v), bec d'ànec (33^v), sols (49^v, 65^v i 129^v), boca de lleó o cavall? (81^v i 145^v), boca de peix (113^v), boca d'ós? (161^v), cap d'home (177^v) i bec de colom (193^v).

¹⁴ Les més semblants del repertori són la 3528 (Perpinyà 1429, Gènova 1429-1433, Holanda 1430-1434, Pisa 1431-1448, etc.) i la 3540 (Pistoia 1470, Florència 1463-1478, Palerm 1471, Venècia 1490 i Fabriano 1470).

¹⁵ Cfr. Miquel i Planas, *op. cit.*, p. xxvi.

ferent (però de la mateixa època) ocupa el marge esquerre i l'espai situat per sota de les dues columnes.

Com a valor afegit, aquest còdex conserva l'inici amb la nota preliminar de Conesa, que manca en alguns dels altres testimonis, però s'han perdut els fulls del final, de manera que el text conservat només arriba fins als primers passatges del llibre XX-XII; manquen, doncs, l'acabament del llibre XXXII i el text complet dels tres últims llibres, a més d'una llacuna en el llibre XXXI per pèrdua de bifoli. El manuscrit sembla el resultat d'un procés de còpia ben acurat. La cal·ligrafia és molt entenedora i a penes hi ha supressions o salts. L'ortografia és també bastant regular, poc *contaminada* per fenòmens de la parla oral, com passa en alguns dels altres manuscrits.¹⁶

Ara, doncs, es tracta de veure quina relació té el còdex de Santa Maria de la Vid amb la resta de testimonis conservats i, sobretot, quin lloc hauria d'ocupar dins d'un possible *stemma codicum* previ a una futura edició crítica d'aquest *best seller* medieval.¹⁷ En aquest sentit, el primer fet remarcable que es desprèn de la *col·latio* és que amb la incorporació del còdex Z –i també amb els nous fragments, com veurem després– continua vigent la bimembració de l'*stemma* que ja va establir Miquel i Planas. Recordem que l'editor barceloní agrupava els set manuscrits coneguts aleshores en dues famílies: ABL i GMCV.¹⁸ Pel que fa al còdex Z, l'anàlisi de variants ens permet emparentar-lo amb la família GMCV, com posa de manifest, al llarg de tot el llibre, aquesta relació d'errors:

¹⁶ El cas més paradigmàtic és el còdex B; cfr. Curt J. Wittlin, "El manuscrit de la Catedral de Barcelona de la traducció catalana de les *Històries troyanes*", *De la traducció literal a la creació literària*, IIFV-PAM, València-Barcelona, 1995, pp. 321-322.

¹⁷ La denominació correspon a Lola Badia, "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària", *Estudi General*, 11 (*Llengua i literatura: de l'edat mitjana al Renaixement*), a cura d'Albert Rossich i Mariàngela Vilallonga, 1991, p. 38. Sobre la difusió de la traducció de Conesa, *vid.* Stefano Maria Cingolani, "Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV", *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), pp. 39-127.

¹⁸ Cfr. Perujo, "Prolegòmens".

necessitas HT II/13: *diversitat* A, *diversitat de temps* B, *necessitat* GZCV, *nezesitat* M, manca L; seguim GZCV.¹⁹

statuta HT II/15: *les estàtues* A, *les astàtues* B, *los estatuts* GZMVCV, manca L; seguim GZMVCV.

conuertatur HT II/20: *tornar* AB, *convertir* GZMVCV, manca L; seguim GZMVCV; MiP (27, 731) segueix AB.

tradunt HT IV/42: *andarroquen* A, *anderòcan* B, *enderoquen* L, *liuren* GZMVCV; seguim GZMVCV.

ceci HT V/43: *grans* ABL, *sechs* GC, *cechs* ZMV; seguim ZMV.

alimentis HT V/43: *almenys* ABL, *alaments* G, *aliments* ZM, *alimens* C, *elaments* V; seguim ZM; MiP (61, 1806) segueix ABL.

incollatu HT V/49: *habundament* A, *abundaments* B, *abundement* L, *abitament* GM, *habitament* ZCV; seguim ZCV.

magnificos HT VI/62: *magnificants* AB, *magnifficans* L, *magnifiques* G, *magnifiques* ZMVCV; seguim ZMVCV.

frustratoria HT VI/63: *sinistratòries* AB, *sinistres* L, *frustratòries* G, *frustratòries* ZV, *frustatòries* M, *frustratòrias* C; seguim ZV.

partubus HT VII/79: *fills* ABL, *pares* G, *parts* ZMVCV; seguim ZMVCV; MiP (111, 3428) segueix ABL.

usque nunc HT VII/79: *entra on* A, *entra hom* B, *entra hon* L, *entrò vuy* GC, *entrò huy* Z, *entrò a huy* MV; seguim GC.

fatuis HT X/91: *feels* A, *faell* B, *fayel* L, *fols* GZM, *folls* CV; seguim CV.

coluit HT X/94: *creya* AB, *creà* L, *colia* GZMVCV; seguim GZMVCV.

nasci HT X/95: *exir* AL, *axir* B, *nèxer* GZCV, *nàxer* M; seguim GZCV; MiP (124, 3847) segueix AL.

tumefacta HT XI/100: *inillaven* A, *inilaven* B, *hinillaven* L, *himflaven* G, *imflaven* ZV, *inflaven* MC; seguim MC.

aliorum HT XI/101: *arts* ABL, *altres* GZMVCV; seguim GZMVCV.

receptis HT XI/101: *meseren* AL, *masèran* B, *reeberen* GZV, *reberen* MC; seguim MC; MiP (130, 4041) segueix AL.

machinis HT XI/103: *gents* AB, *gens* L, *ginys* GV, *giyns* ZC, *gins* M; seguim GV.

¹⁹ Per al text llatí seguim l'edició de Nathaniel E. Griffin, *Guido de Columnis. Historia destructionis Troiae*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1970^[1936].

Amici HT XII/104: *adonchs* ABL, *amichs* GZMC, *amicchs* V; seguim GZMC.

satis HT XII/107: *e açò* AL, *e asò* B, *assats* GZV, *asats* MC; seguim GZV.

in [s]cleribus gressibus HT XII/109: *cuytadament* AB, *cuytadement* L, *en cuytós enament* G, *en cuytós ananament* Z, *ab cuytós anament* M, *ab cuytós enament* C, *en cuytós anament* V; seguim V; MiP (142, 4424) segueix AB.

coniunctus HT XIII/112: *covinent* ABL, *conjunt* GMV, *conjunct* ZC; seguim GMV.

situm HT XIII/114: *seny* ABL, *citi* GV, *siti* ZMC; seguim ZMC.

ingenium HT XIV/119: *engan* AL, *anguan* B, *enginy* GZCV, *engín* M; seguim GZCV.

constructum HT XV/129: *instruyt* AB, *instruhit* L, *construhit* GC, *construït* Z, *construyt* MV; seguim Z.

Trojanorum HT XV/137: *grechs* ABL, *troyans* GZMCV; seguim GZMCV.

confidebat HT XV/138: *devia* AB, *lo devien* L, *confiava* GM, *comfiava* ZV, *confiave* C; seguim GM; MiP (182, 5702) segueix AB.

ad eorum presidia semiuiuum HT XV/138: *a la ciutat mig viu* A, *an la siutat mig viu* B, *a le ciutat mig viu* L, *a les lurs tendes mig viu* GV, *mig vius a les lurs tendes* Z, *pres mig viu a les lurs tendes* M, *a lurs tendas mig viu* C; seguim GV; MiP (183, 5718) segueix A.

A partir del llibre XV, però, aquesta agrupació en dues famílies queda lleugerament modificada pel comportament del còdex C. Si bé aquest manuscrit, com hem vist en els exemples anteriors, segueix el subarquetip de la família GZMV en un primer moment (llibres I-XV), entre els llibres XVI-XXXV s'agrupa clarament amb la primera família (ABL).²⁰ Potser ha influït en aquest fet el procés de còpia que sembla haver-se seguit en la transmissió de l'obra, documentat ja en la carta en què l'infant Joan agràia a Jaume Conesa que, per poder enviar-li amb més rapidesa l'exemplar de l'obra que li havia demanat, hagués distribuït el text de la seua traducció “per quaerns entre diversos escri-

²⁰ Algunes lliçons comunes ens havien dut a plantejar en un primer moment un subarquetip comú per a MC; cfr. Perujo, “Prolegòmens”, p. 1484.

vans”.²¹ Des del llibre XVI, doncs, el còdex C segueix els errors de la família ABL, com veiem en els exemples següents:

sani HT XVI/147: *savis* ACB, *saii savis* L, *sans* GZMV; seguim GZMV; MiP (198, 6137) edita *saus*.

paruulis ... eorum HT XVI/148: *de bons fills* ACL, *de bons ffils* B, *de lurs fills* GV, *de lurs ffills* Z, manca en M; seguim GV.

acies HT XVI/148: *coses* AL, *cosas* CB, *hosts* GV, *osts* ZM; seguim GV; MiP (198, 6200) segueix AL.

eripiunt HT XVI/150: *eAl traen* AC, *eAl trauhen* B, *eAl desliuraren* L, *eAls tollen* G, *eAl tolen* Z, *e tolen-lo* M, *eAl li tollen* V; seguim AC.

carcer noster HT XVIII/155: *nostra cort* ACBL, *nostre poder* GZMV; seguim ACBL; MiP (206, 6478) segueix GMV.

tanta gente HT XIX/160: *multitud de la gent* ACBL, *molta gent* GZMV; seguim ACBL.

debebat HT XIX/165: *havia* AC, *avia* B, *havie* L, *devia* GZMV; seguim GZMV; MiP (218, 6864) segueix AC.

gente HT XX/169: *cavelleria* AL, *cavallaria* C, *gent a caval qui a peu* B, *gent* GZMV; seguim GZMV; MiP (223, 7032) segueix AL.

fortitudine HT XX/169: *virtut* ACBL, *forsa* G, *força* ZMV; seguim ZMV; MiP (223, 7037) segueix ACBL.

facta HT XXI/173: *congoxada* AB, *angoxada* C, *congoxade* L, *feta* GZMV; seguim GZMV; MiP (228, 7194) segueix AB.

dolentes HT XXII/176: *irats* ACBL, *dolents* GV, *dolents-se* Z, *dolense* M; seguim GV; MiP (233, 7334) segueix ACBL.

attributa HT XXIII/183: *donà* ACBL, *atribuht* G, *atribut* Z, *atribuy* MV; seguim G; MiP (241, 7600) segueix ACBL.

uili HT XXV/195: *sotil* ACBL, *vil* GZV, *vill* M; seguim GZV; MiP (256, 8110) segueix ACBL.

opprimunt HT XXVI/199: *destruïen* AL, *destruhien* C, *destruyen* B, *ofenien* GM, *offenien* ZV; seguim GM; MiP (260, 8253) segueix AL.

affligit HT XXVI/200: *destruïa* A, *destrouïa* B, *destruhia* CL, *ofania* G, *offenia* Z, *ofenia* M, *los ofenia* V; seguim M; MiP (262, 8300) segueix A.

²¹ Cfr. A. Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1908-1921, p. 258.

animose HT XXVIII/213: *poderosament* ACBL, *coratjosament* GZMV; seguim GZMV; MiP (280, 8896) segueix ACBL.

letalis HT XXVIII/216: *cruel* ACBL, *mortal* GZM, manca en V; seguim GZM; MiP (284, 9031) segueix ACBL.

de morte eius HT XXVIII/217: *de la mort de lur dona* AC, *de la mort de lur dona e regina* B, *de la mort de lur senyora* L, *de la mort d'ela* G, *de la mort d'ella* ZMV; seguim ZMV; MiP (285, 9058) segueix AC.

occultando HT XXIX/219: *amargosament* ACB, *amergosament* L, *amagadament* G, *amagant-lus* Z, *amagant-los* M, *amagant* V; seguim V; MiP (288, 9154) segueix ACB.

modo HT XXX/235: *matèria* ACBL, *manera* GZMV; seguim GZMV; MiP (308, 9833) segueix ACBL.

communium HT XXXI/241: *contínues* ACBL, *comunes* GZMV; seguim GZMV; MiP (316, 10101) segueix ACBL.

L'anàlisi d'errors separatius mostra que, entre els llibres XVI i XXXV, el còdex C segueix els mateixos errors que el subarquetip de AB i, concretament, sembla derivar del mateix subarquetip que el còdex A, com mostren els errors següents:

regem HT XVII/153: *dit* AC, *rey* BLGZMV; seguim BLGZMV.

ad tuicionem HT XVIII/156: *a restauració* ACB, *a salveció* L, *a tuiació* G, *a tuició* Z, *e actuició* M, *a tinció* V; seguim Z; MiP (208, 6516) segueix ACB.

prostracione HT XX/170: *recobrament* AC, *racobrament* B, *derocament* GV, *derrocament* ZM, manca en L; seguim ZM; MiP (224, 7067) segueix AC.

iacebat HT XXI/172: *dormia* ACB, *jayhie* L, *jayhia* G, *jahia* ZMV; seguim ZMV; MiP (227, 7151) segueix ACB.

sustencionem HT XXII/178: *sosteniment* AC, *sustanció* BV, *sostenció* L, *sustanciación* GZ, *sustenció* M; seguim GZ; MiP (235, 7417) segueix AC.

regum HT XXIV/189: *grechs* AC, *reys* BLGZM, manca en V; seguim BLGZM; MiP (248, 7851) segueix AC.

Mirmidonum HT XXVI/199: *combatents* A, *combatens* C, *mirmiridons* B, *mirmídons* LGZV, *mermídons* M; seguim LGZV; MiP (261, 8268) segueix A.

cupiditatis HT XXX/229: *cobejança* <à perdut> A (l'interlineat amb tinta més negra), *cobejansa ha perdut* C, *tota mala cobajansa* B, *cobejançe* L, *cobeejansa* G, *cobeejança* ZV; suprimim el segment interlineat en A.

Calca<n>tis HT XXX/236: *Calcas traydor* ACB (el segon mot interlineat amb tinta més negra en A), *Calcas* LZMV, *Calchas* G; seguim LZMV; MiP (310, 9891) segueix ACB.

decorus HT XXXII/248: *home* A, *hom* C, *onrat* B, *honrat* LGMV, manca Z; seguim LGMV; MiP (325, 10399) segueix A.

portu HT XXXIII/257: *loch* ACBL, *port* GMV, manca Z; seguim GMV; MiP (335, 10738) segueix ACBL.

fatigacione HT XXXIV/264: *trebayl* AB, *treball* C, *enug* GM, *enuig* V, manca LZ; seguim A.

fratribus HT XXXIV/266: *germans* ACB, *frases* GMV, manca LZ; seguim GMV; MiP (345, 11085) segueix ACB.

Nestoris HT XXXV/273: *AchilAles* AC, *Nèscor* BGV, *Nàscor* M, manca LZ; editem *Nèstor*.

Així mateix, dins la segona família de manuscrits, l'anàlisi de variants fa certa la hipòtesi que havíem plantejat en un primer moment sobre la major proximitat del còdex Z amb el testimoni M,²² tal com deixava suposar un mínim acarament de variants fet seguint les rúbriques i alguns fragments transcrits –amb bastants errors, per cert– per Bernardo Sanvisenti en el treball esmentat adés.²³

²² Cfr. Perujo, "Prolegòmens", p. 1485, en nota. La *collatio* posa de manifest, així mateix, que M no pot provenir directament de Z. Ho podem veure en diversos salts o supressions de Z no seguits per M o en algunes variants significatives com, per exemple, *doluit* HT III/31: *viu-se* AB, *dolch-ça* G, *volch-se* Z, *dol-se* M, *dolch-sa* C, *dolch-se* V, manca L; *strages* HT XIV/126: *estrayl* A, *estray* B, *strayl* L, *estral* G, *estrayatata* Z, *estrayll* C, *estral* MV.

²³ Aquesta filiació sembla vàlida també per als fulls de Z interpolats en el s. XV. Almenys és així per al segment de text corresponent al segon tipus de lletra (ff. 2-4, 18-21 i 30). Hi ha dos errors significatius en aquest fragment: *eorum* HT pròleg/4: *actors* BCV, *ach-tors* G, *doctors* MZ (f. 2vb de Z), manca AL; *montium* HT III/27: *dels munts* AG, *dels murs* BZMV (f. 20va de Z), *del munt* C, manca L. És ben curiosa l'addició *ab ànimo grandissimo* introduïda pel copista del f. 21vb de Z (*passibus* HT III/28: *passos* AGC, *pasos* B, *passos*, *ab ànimo grandissimo* Z, *pases* M, *passes* V, manca L); es tracta, potser, d'una interferència de la parla castellana del copista? L'escàs nombre d'errors del f. 24 (tercer tipus de lletra) fa massa arriscat aventurar una hipòtesi de filiació.

superbia ceruicosa HT V/51: *elaciosa supèrbia* AG, *eloqüensa ssuperbiosa* B, *eleciosa supèrbie* L, *ylesiosa supèrbia* C, *elació superbiosa* ZM, *elació de supèrbia* V; seguim AG.

resistere HT V/51: *resistar* AL, *rehistir* B, *contrastar* GZ, *contrastar* M, *de resistir* C, *resistir* V; seguim V.

aduentus HT V/53: *tramès* ABGCV, *tremès* L, *vengut* ZM; seguim ABGCV.

constituunt HT VI/66: *constituexen* AGCV, *costituexan e bordónan* B, *costituexen* L, *instituxen* Z, *instituyxen* M; seguim AGCV.

facturi HT VII/75: *deu fer* ABGCV, *porà fer* L, *pot fer* ZM; seguim ABGCV.

motum HT VIII/81: *lo moviment* ABLGV, *los moviments* C, *lo comoviment* ZM; seguim ABLGV.

feliciter HT X/91: *benaventurosament* AGCV, *benaventurosament* B, *beneventurosament* L, *baronilment* Z, *baronivolment* M; seguim AGCV.

gubernacula HT XIII/114: *los governaments* ABGCV, *los governaments* L, *les governacions* ZM; seguim ABGCV.

a Thenedon loco HT XIV/118: *del loch de Tènidon* A, *del loch de Tenedo* B, *del loch del Tenado* L, *del loch de Thènadon* G, *del port de Thènedon* ZM, *del Tenedo* C, *del loch de Thènedo* V; seguim A.

attendite HT XIV/119: *entenats* ALGCV, *antanats* B, *atenats* Z, *atbenats* M; seguim Z; MiP (156, 4858) segueix ALGCV.

militum HT XV/129: *cavellers* AL, *cavalers* BG, *combatents* Z, *combatens* M, *cauellers* C, *cavallers* V; seguim AL.

bella HT XV/142: *de batayles* A, *bataylas* B, *de betalles* L, *de batales* G, *d'armes* ZM, *de batallas* C, *de batalles* V; seguim A.

igitur HT XVI/149: *Adonchs* ACBLG, *d'on* ZM, *axí que* V; seguim ACBLG.

dilacerat HT XIX/163: *esquinça* A, *esquinsà* CBGV, *esquinçe* L, *arrapava* Z, *arapava* M; seguim A.

mirabiliter HT XXVI/199: *durament* ACBLGV, *greument* ZM; seguim ACBLGV.

offendunt HT XXVI/201: *offenen* ACV, *ofènan* B, *ofenen* LG, *opremen* Z, *oppremen* M; seguim ACV.

uolentibus HT XXVII/208: *volien* ACL, *volgèsan* B, *queriren* G, *querrien* Z, *querrien* M, *volguessen* V; seguim ACL.

se recipiunt HT XXVIII/217: *se meten* AG, *sa meten* C, *sa mètèn* B, *se meteren* LV, *se n'entren* Z, *se n'entraren* M; seguim AG.

regis HT XXIX/222: *al rey* ACB, *el rey* L, *als grechs* GZM, *als reys* V; seguim ACB.

reconciliacionem HT XXIX/225: *reconciliació* AB, *reconcellieció* L, *reconsiliasió* G, *consolació* ZM, *reconciliaació* V, manca en C; seguim AB.

recipiant cecitatem HT XXX/229: *sien encegats* A, *sien absagats* C, *stán absegats* B, *sien absegats* L, *sien ensegats* G, *sien enlaçats* ZM, *sien abcegats* V; seguim A.

relegaretur HT XXXI/240: *estar* ABG, *star* C, *entrar* LZM, *tornar* V; seguim ABG.

Trojanos HT XXXI/242: *ciudadans* ACV, *siudadans* B, *ciutedans* L, *siutedans* G, *habitadors* Z, *abitadors* M; seguim ACV.

Sens dubte, el redescobriment del còdex Z, que tan excel·lentment han sabut conservar els pares agustins de La Vid, si bé complica una mica més el projecte d'edició crítica de les *Històries troianes*, en la mesura que afegeix una gran quantitat de variants al ja ingent aparat que sorgeix de la resta de testimonis, té l'avantatge d'ajudar a seleccionar amb més precisió les lliçons adequades. D'altra banda, la seua antiguitat i l'acurat procés de còpia al qual sembla respondre el converteixen en un instrument ben valuós i en un dels millors testimonis per a la *constitutio textus*. A tall d'exemple, podem veure el fragment següent, en el qual la lliçó de Z és l'única que fa possible reconstruir el sentit del text, bastant pròxim (literal) a l'original llatí.²⁴ En aquest passatge Miquel i Planas havia optat per suprimir la variant estranya (seguint V), opció que, almenys, permetia llegir el text amb una certa cohesió sintàctica. Tanmateix, el nou testimoni de Z, a més de recuperar una accepció del verb *sobre* no docu-

²⁴ En tenim un altre exemple en: *Conniuentibus ... oculis* HT VI/60: *ab <disimulats> ~~oculs~~ continents* A (el mot interlineat amb tinta diferent), *ab veyls continents* B, *ab hulls covinents* GMV, *ab ulls connivents* Z, *ab ulls covinents* C, manca L; MiP (86, 2615) edita *vyls couinents*. En aquest cas, també és Z l'únic testimoni que ens aporta la lliçó correcta en una altra expressió (traducció literal) *?ab ulls connivents*, és a dir, "amb els ulls tancats?", no documentada en català.

mentada,²⁵ i gràcies a l'ajuda imprescindible que proporciona l'acarament amb l'original llatí, ens permet comprovar que el traductor seguia de prop el text de partida:

Ad quid circa eius uerba tam vana tam friuola, rex inclite, perturbaris? Iube nauigia soluere et exercitum ad iter accingere bellicosum, cum non sit ferendus de cetero tantus pudor nobis a Grecis illatus absque tallione vindicte. (HT VI/64)

Per què, noble rey, vos torbats a les sues paraules tan vanes e tan frèvolos? Manats, donques, solre²⁶ los navilis e la vostra host appaellar al camí belAlicós, com d'aquí avant càrrech de tan gran vergonya no sia sostenidor, ne la injúria per los grechs a nós feta deja passar sens venjança. (f. 52va)

2. Fragments de còdexs núm. 431 (Arxiu de la Corona d'Aragó)

L'altre testimoni objecte d'aquesta comunicació ha aparegut fa uns mesos (abril de 2001) a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Es tracta de dos bifolis en paper (29 x 22 cm) amb filigrana (en fulls segon i quart) de dos cercles travessats per un traç vertical, corresponent al num. 3194 (BrusselAles 1392) de Briquet. Els fulls apareixen numerats en el marge superior dret: folis 20 i 28 (primer bifoli) i folis 21 i 29 (segon bifoli), el primer amb numeració romana i els altres tres amb numeració aràbiga. Han estat catalogats amb el num. 431 en la col·lecció de fragments de còdexs de l'ACA. El text apareix manuscrit a doble columna, amb lletra del segle XV. La caixa d'escriptura (20 x 7 cm) –entre 23 i 26 línies per columna– sembla marcada amb llapis de plom.

Aquests nous fragments han estat localitzats en un lligall de l'arxiu dels marquesos de Sentmenat, fons adscrit a la secció de diversos de l'ACA. El lligall és un conjunt amb diferents docu-

²⁵ Sí que tenim documentat el significat de *soldre* (variant més moderna de *solre* o *solvre*) més pròxim a l'etimològic "deslligar", a partir del qual naix el sentit de "deslligar, soltar, llevar l'àncora" i, per extensió, "salpar", documentat ara en Z. Cfr. Antoni M. Alcover i Francesc de Borja Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1993¹⁹²⁶⁻¹⁹⁶⁸, s. v. "soldre".

²⁶ *soluere* HT VI/64: *sobre* ALGMCV, ~~de~~ *sobra* B, *sobre* Z, manca en V; seguim Z; MiP (92, 2795) segueix V.

ments relacionats amb la família Torrelles, que arriba fins a la persona de Miquel de Torrelles, *olim* de Sentmenat (gran prior de Catalunya de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, mort després de 1680) i el seu nebot Pere de Torrelles, *olim* de Sentmenat.²⁷

El text conservat en aquests bifolis correspon a dos fragments dels llibres IV (folis 20 i 21) i V (folis 28 i 29) de les *Històries troianes* de Jaume Conesa (línies 1354-1491 i 1895-2033, respectivament, de l'edició de Miquel i Planas). L'*incipit* del f. 20ra és "ajuda sua e de Jàson" i l'*explicit* de 21vb és "sots lo callament"; l'*incipit* de f. 28ra és "tre que ca<s>sava el se'n portà en lo cel" i l'*explicit* de f. 29vb, "ítem qui [...] camises i brag[ues]".

L'acarament amb les variants dels altres testimonis ens permet situar-lo en la família GZMCV. Deriva, més concretament, del mateix subarquetip que dona origen al còdex V, amb el qual queda emparentat, tal com posen de manifest els errors següents:

comitiua HT IV/34: *comitiva* ABZMC, *comitva* G, *cantitat* VS, manca L; seguim ABZMC.

amicitie HT IV/34: *animositat* AB, *amistat* GZMCVS, manca L; seguim GZMCVS; MiP (48, 1382) segueix AB.

simul HT IV/34: *ensemps* AGZMC, *ansemps* B, *en temps* VS, manca L; seguim AGZMC.

apud Troyam HT IV/34: *contra Troya* ABGZMC, *contre lo rey Laumendó, rey de Troya, ço és contra Troya* V, *contra lo rey Laumendonta, rey de Troya, ço és contra Troya* S, manca L; seguim ABGZMC.

sub HT IV/34: *sots* ABGZMC, *ço és* V, *so és* S, manca L; seguim ABGZMC.

molliter ... crispant HT IV/34: *crispen* AB, *novellament crispen* GZM, *mollament cripen* CV, *mo<l>lament cripen* S, manca L; editem l'adverbi que manca en A seguint CVS.

laxata HT IV/35: *passada* A, *pasada* B, *lexada* GZMCS, *dada* V, manca L. [V s'aparta del subarquetip, no deriva directament]

figit HT IV/35: *semblava* A, *sanblava* B, *fenyia* G, *feya* ZMCS, *fahia* V, manca L; seguim G.

²⁷ Agraïm al personal de l'ACA, especialment a Jaume Riera i Sans i a Beatriz Canellas Anoz, la informació sobre aquest manuscrit i les facilitats per a consultar-lo.

strenuitate HT IV/35: *serenitat* AB, *estrenuhitat* G, *strenuïtat* Z, *estremitat* M, *estranuytat* C, *estremuïtat* V, *estrenuïtat* S; seguim G.

Hebe HT VI/45, nota: *Eba* ALVS (al marge en L), *Eb* B, *Aelena* G, *Helena* ZM, *Heba* C; seguim C. [vàlid també per a GZM]

uirginea honestate HT VI/45: *virginal honestat* ABGZMC, *virginitat honesta* L, *virginal castedat e honestat* V, *virginal castedat e <h>onestat* S (l'interlineat amb tinta més negra); seguim ABGZMC.

Cicinalor HT VI/45: *Sinalor* ABLGZMC, *Echalor* VS; seguim ABLGZMC.

Mathan HT VI/45: *Methan* AB, *Mathalon* L, *Machan* G, *Mechan* Z, *Mecan* M, *Metan* C, *Mequin* VS.

conculcatam HT VI/46: *conculcada* ABGZC, *conculcade* L, *colculcada* M, *conculda* VS; seguim ABGZC.

aream HT VI/46: *era* ABGZM, *terra* LV, *te<r>ra* S, manca en C; seguim ABGZM; MiP (65, 1940) segueix LV.

suorum HT VI/46: *dels seus* ALGM, *dells ceus* B, *dells seus* Z, *dels seus ulls* C, *dels seus ~~ulls~~ ulls* V, *dels seus dels ulls* S; seguim ALGM.

excollatis HT VI/46: *excolorades* AB, *ab tolerades* L, *excolades* GZM, *e cobrades* C, *e colorades* VS; seguim GZM; MiP (65, 1943) edita *e excolorades*.

erexit HT VI/46: *regí* A, *alagí* BL, *aregí* G, *heregí* Z, M?, *elegí* C, *cresqué* VS (corregit sobre un altre mot en S); editem una lliçó corregida seguint AG; MiP (66, 1960) segueix A.

Fuit HT VI/46: *tania en* A, *an* B, *era* L, *fo en* GZMCS, *fon en* V; seguim GZMCS; MiP (66, 1963) segueix A.

postea HT VI/46: *après* ABLGZMC, *abans* VS; seguim ABLGZMC; MiP (66, 1966) segueix V.

compositione HT VI/47: *composició* ABGZC, *compusició* LM, *comporció* VS; seguim ABGZC.

corone HT VI/47: *circona* A, *sircuna* B, *circone* L, *corona* GZM CVS; seguim GZM CVS.

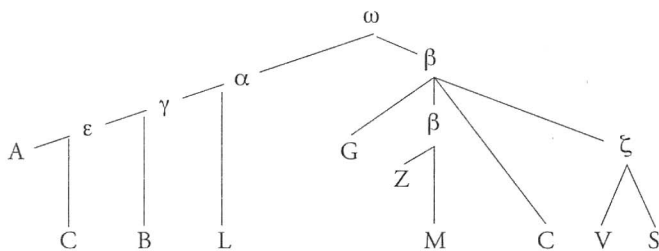
imminebant HT VI/47: *apparien* AGM, *aparian* B, *aparien* LC, *aparen* Z, *havien* V, *avien* S; seguim AGM.

La proximitat entre *Vi* S es fa evident també pel fet que els dos testimonis comparteixen diverses variants de tipus lingüístic, la més evident de les quals és la preferència de *VS* per l'adverbi de temps *tantost*, en oposició a les formes *encontinent* o *manti-*

nent habituals en tots els altres documents. L'anàlisi, però, posa de manifest que cap dels dos testimonis pot derivar directament de l'altre; així, hi ha salts, omissions de paraules i algunes variants errònies en *V* que no segueix *S*,²⁸ i també hi ha variants errònies en *S* no seguides per *V*.²⁹

3. Conclusions

Tot plegat, l'aparició d'aquests nous testimonis ens obliga a refer l'*stemma codicum* que hauria de guiar una futura edició crítica de les *Històries troianes*. En el nou arbre (gràfic 1), haurem de tenir en compte la doble filiació del còdex *C*, emparentat amb la segona família en un primer moment (llibres I-XV) i, des del llibre XVI fins al final, situat amb el còdex *A* dins d'un mateix subarquetip. L'aparició dels fragments continguts en el testimoni *S* no alterarà gaire el plantejament inicial d'una edició crítica, considerant la brevetat dels segments afectats; per contra, la possibilitat d'accedir de nou al testimoni *Z* comportarà l'establiment d'una nova prelació en el conjunt de manuscrits, per tal com el còdex de Santa Maria de la Vid es converteix ara en un referent fonamental per a la *constitutio textus*, pel factor de l'antiguitat i per ser el manuscrit que respon al procés de còpia més acurat.

²⁸ En donem només tres exemples: *laxata* HT IV/35: *passada* A, *pasada* B, *lexada* GMZCS, *dada* V; *insultus* HT IV/35: *impugnació* ALZC, *incpugnació* B, *inpugnació* G, *impugnació* MS, *cosa* V; *placidos ... ingressus* HT VI/47: *entrada* A, *antrada* B, *entrade* <plasent> L, *entrade plabent* G, *entrada plasent* ZMC, *entendre plabent* V, *entrada plabent* S.

²⁹ El cas més significatiu és: *architecti* HT VI/48: *obraven* ABV, *fan* L, *cobren* GZMC, *cobrien* S; la lliçó de A, que seguim, correspon a una explicació que desplega el significat del terme llatí.